

Л. Л. Залізник *

МИХАЙЛО ЮЛІАНОВИЧ БРАЙЧЕВСЬКИЙ ЯК МОРАЛЬНИЙ АВТОРИТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА АРХЕОЛОГІЇ

Робиться спроба аналізу деяких поглядів видатного українського археолога та історика М. Ю. Брайчевського на складні проблеми слов'яногенезу та україногенезу.

Ключові слова: М. Ю. Брайчевський, слов'яногенез, україногенез, Київська Русь.

Автор цих рядків формувався як фаховий археолог під впливом багатьох дослідників, але найбільше я вдячний за науку видатним українським археологам Владиславу Миколайовичу Гладиліну та Дмитру Яковичу Телегіну. Якщо перший навчив мене «читати» кремінь, то другий дав мені безцінні уроки археологічної практики у справі організації експедицій та польової археології. Однак моїм найбільшим моральним авторитетом в археології та історичній науці, безумовно, був і є Михайло Юліанович Брайчевський.

Я належу до численної генерації археологів, які прийшли до Інституту археології УРСР на початку 70-х рр. минулого століття. Масштабні іригаційні роботи в українському степу передбачали руйнацію великої кількості курганів. На виділені державою під розкопки курганів новобудовні гроші за короткий час до штату Інституту взяли близько сотні молодих людей. Більшість з нас була закохана в археологію і присвячувала їй увесь свій час. Не всі, але значна частина співробітників Інституту, скептично ставилися до влади, відверто переповідали антирадянські анекдоти, зокрема й про генерального секретаря Л. Брежнєва, а «Голос Америки» слухали не тільки вдома, але й в експедиціях і навіть на робочих місцях в Інституті. Однак, навчені гірким досвідом батьків мо-

лоді археологи моєї генерації трималися подалі від політики і пересиділи роки «застою», як кажуть, в окопах, чи, точніше, у своїх розкопах. Ми мали вузьку спеціалізацію в межах археології, і більшість за ці межі не виходила, занурившись у свою тематику.

Люзій щодо радянської влади на той час я вже давно не мав, хоча й у дисиденти не рвався, пам'ятаючи нелегку долю батьків. Я добре зтямив уроки драматичної біографії тричі репресованого батька і щасливо оминув долю дисидента.

На цьому аполітичному тлі занурених у свою вузьку тематику науковців М. Ю. Брайчевський височів як людина з іншого світу. В його особі поєднувалися дві рідкісні в українській радянській науці якості: громадянська мужність і талант видатного вченого. Енциклопедичні знання та широта мислення вивисували його над загалом українських істориків та археологів 1960—1980-х рр. (фото).

Людей масштабу Михайла Юліановича прийнято називати досить заялуженим терміном «совість нації». Хтось сказав про нього, що він врятував честь мундиру української історичної науки часів шербицько-брежнєвського застою. Хоча навряд чи можна було врятувати той мундир, суцільно заплямований масовим плазуванням істориків перед деградуючою, корумпованою владою. В часи, коли більшість сприймала інтелігентність як комічний релікт минулого, а байдужість до власного кар'єрного росту мало не як розумову ваду, Михайло Юліанович демонстрував зразки інтелігентності, енциклопедичної освіченості, наукової і громадянської принциповості.

Моє заочне знайомство з М. Ю. Брайчевським сталося ще в десятому класі школи, коли батько дав прочитати його знамениту працю «Приєднання чи воз'єднання?». Тому зі шкільних років Михайло Юліанович для мене

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

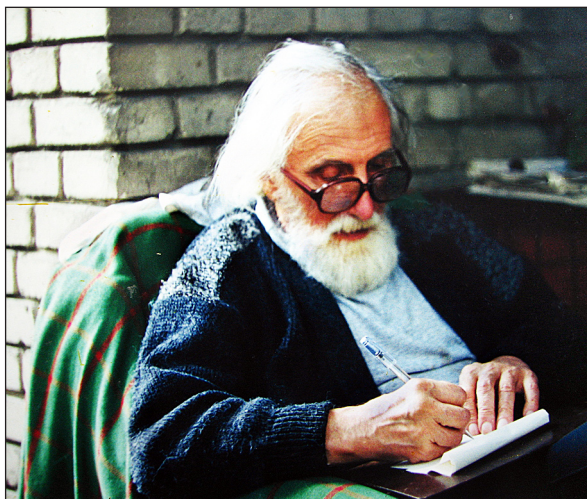
© Л. Л. ЗАЛІЗНИК, 2019

був постаттю легендарною. Працюючи з ним в одному Інституті археології АН УРСР, а потім НАН України, я не надто тісно контактував зі значно старшим за мене, знаним у країні істориком, археологом, дисидентом. Причиною була не лише різниця у віці та науковому і суспільному статусі, але й різні (навіть діаметрально протилежні) наукові інтереси. Він займався середньовіччям, а я кам'яною добою.

Мені випала можливість зблизитися з Михайлом Юліановичем не на ґрунті археології, а на ниві україністики. З 1992 р. я паралельно з роботою в Інституті археології НАНУ почав працювати в Інституті українознавства КНУ, де зацікавився проблемами походження та націогенезу українського народу. Співзвучність своїм думкам я знайшов у роботах Михайла Юліановича 1960—1970-х рр. У 1994 р. вчений люб'язно погодився бути рецензентом моєї книжки «Нариси стародавньої історії України». Михайла Юліановича особливо зацікавили її останні розділи, які тематично були ближчими до його безпосередніх наукових інтересів: «Походження слов'ян та українців», «Київська Русь — праукраїнська держава», «Україна та Росія — різні історичні долі», «Обережно: імперія!». Після знайомства з рукописом ми мали кілька досить тривалих бесід, під час яких я глибше познайомився з поглядами М. Ю. Брайчевського на слов'яно- та україногенез і національну історію українців. З'ясувалося, що Михайло Юліанович погодився рецензувати мою книжку, бо наші погляди на етногенез українців збігалися.

На думку М. Ю. Брайчевського, головною проблемою історії Східної Європи є історична спадщина Київської Русі. З позицій сучасної європейської етнології населення Південної Русі X—XIII ст. на чолі з княжими Києвом, Переяславом, Галичем мало давньоукраїнську етно-мовну специфіку, тобто фактично було українцями на середньовічному етапі розвитку. Київська Русь ніяк не могла бути першим етапом російської державності, оскільки виникла вона задовго до народження самих росіян, вважав вчений. Вона була продуктом державотворення давніх українців на середньовічному етапі їх розвитку.

Вивчаючи проблему походження слов'ян та українського народу, вчений спирався на власну струнку, продуману етно-генетичну модель, що відповідає суворим вимогам сучасної етнології і над якою дослідник працював до кінця свого життя. М. Ю. Брайчевський у своїх працях висловив низку глибоких міркувань щодо

М. Ю. Брайчевський, 1999 р. Фото Ю. В. Кухарчука
M. Yu. Braichevskiy, 1999. Photo by Yu. V. Kukharchuk

механізмів етно-історичних процесів, що призвели до формування не тільки українців, але й інших слов'янських етносів. Зокрема, дослідник був палким прихильником розуміння археологічних культур як археологічних відповідей древніх етносів: «Відмінність між археологічною культурою і етносом така сама як між відбитком якоїсь речі в дзеркалі та самою річчю» (Брайчевський 2000, с.146).

Тому він рішуче заперечував твердження деяких лінгвістів, впевнених у нездатності археології реконструювати етнічні процеси минулого. Мова і культура, на думку вченого, «являють собою безпосереднє відображення етносу, його ознак. Це різні проекції того самого явища на площині» (Брайчевський 2000, с.146). А раз так, то вирішити проблему походження якогось народу спираючись лише на матеріали якоїсь однієї дисципліни, неможливо. «Етногенеза проблема так би мовити, міждисциплінарна; вона є прерогативою й історії, і археології, і мовознавства, й етнографії, і антропології. Тільки залучення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх дослідження» (там само, с.146). Усе це було надзвичайно співзвучне моїм міркуванням, чому я й звернувся за рецензією саме до Михайла Юліановича.

М. Ю. Брайчевський звернув увагу і підтримав висловлене в моєму рукописі припущення, що «слов'яногенез виглядає, як відгалуження окремих слов'янських праєтносів від праукраїнського етнічного дерева, що з першої половини I тис. н. е. розвивалося на землях між Прип'яттю і Карпатами» (Залізняк 1994, с. 130). За даними археології, лінгвістики, етнології, антропології, письмових джерел слов'янські етноси поклали в процесі розселення з Північно-Західної

України (Волинь, Прикарпаття, Поділля, лісостепа Правобережжя) носіїв слов'янських діалектів, а саме населення — пеньківської (анти) та празької (склавини) культур. У процесі асиміляції ними місцевої людності в колонізованих регіонах зародилися етно-культури і мови сучасних слов'янських народів. Людність, що лишилася на батьківських землях між Карпатами та Київським Подніпров'ям, дала початок українцям, а та, що рушила на південь, захід та північ, в процесі асиміляції місцевого населення започаткувала інші слов'янські народи.

Разом з тим дослідник не погоджувався, що археологічним відповідником історичних антив була неіснуюча, на його думку, пеньківська культура, і палко доводив, що анти полишили не пеньківську, а черняхівську культуру III—IV ст.

Михайло Юліанович не раз висловлювався і щодо загального стрижня української історії (Брайчевський 1993). Дослідник давно і послідовно відстоював започатковану М. С. Грушевським (1898; 1904; 1913) концепцію походження українців від антив раннього середньовіччя. *«Генетичною базою формування українського народу залишився загальнооруський стовбур, що пройшов три стадії етнічного розвитку (анти — початкова Русь або «Русь у вузькому значенні слова» — Київська Русь IX—XIII ст.»* (Брайчевський 1995, с. 81).

Порівняймо, що писав про українську національну історію М. С. Грушевський: *«в антах маємо предків українських племен»* (Грушевський (1913, с. 12). *«Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виростає на своєму корені... Общаруської історії не може бути, як немає общаруської народності»* (Грушевський 1904). Не був прибічником давньоруської народності і Михайло Юліанович.

М. Ю. Брайчевський вважав, що такого конкретного етносу, як слов'яни (як і романи, греки, іранці, кельти, балти і т. д.), ніколи не було. Все це абстрактні, класифікаційні терміни, що в лінгвістичних та етнологічних схемах позначають групи мовноспоріднених конкретних етносів. Однак саме існування цих абстрактних класифікаційних етнонімів було використано для певного викривлення етніч-

ної історії Східної Європи в ранньому середньовіччі.

У радянській літературі писали про праполяків (мазовшани, кашуби, вісляни, слензяни), праанглійців (англи, сакси, юти), працехів, прасербів у I тис. н. е., але сучасних їм дулібів, антив, склавинів, волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів, що мешкали на території України у ранньому і навіть розвиненому середньовіччі, називати праукраїнськими племенами вважалося науково некоректним. Етнічна належність антив та склавинів V—VII ст. території України визначалася безликим, штучним етнонімом «ранні слов'яни», а літописних волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів — не менш абстрактним «східні слов'яни» (Етнокультурная карта... 1985). Простежено навіть безперервний розвиток ранніх слов'ян в Україні з початку середньовіччя аж до виникнення Київської Русі, а також їх розселення у цей час в Подунав'я, на Балкани, на Лабу, Одер (Седов 1982; 1995; Археология УССР, 1985, т. III).

Започаткована М. С. Грушевським більш ніж сто років тому ранньосередньовічна концепція походження українців, у радянські часи свідомо замовчувалася. Рання, племінна фаза розвитку українського етносу (V—IX ст.) фактично була безпідставно віддана історично абстрактним раннім та східним слов'янам, а давньоруська (X—XIII ст.) — міфічній давньоруській народності (Залізняк 2002).

Якщо племена лендзян, віслян, слензян, мазовшан Польщі визнавалися праполяками, а сакси, англійці, юти Британії V—VIII ст., відповідно, праанглійцями, то чому сучасні їм анти, склавини, дуліби, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати території України в етнічному розумінні донині вважаються не праукраїнцями, а якимись абстрактними ранніми та східними слов'янами?

Михайло Юліанович підтримав висловлену в рукописі думку про неперервність, тяглість культурно-історичного розвитку на землях етносу як головний критерій визначення віку цього народу. Тяглість культурно-історичного розвитку від антив і склавинів раннього середньовіччя до Київської Русі і далі до козацької України дає всі підстави стверджувати, що з початку середньовіччя до сьогоднішня в Північно-Західній Україні розвивався один етнос, знаний протягом останніх століть під етнонімом «українці» (Залізняк 1994, с. 130; 1996, с. 74, 75; 2002; 2008). Адже сучасна етно-

логія вік конкретного народу визначає ретроспективно, простежуючи за допомогою різних дисциплін глибину його безперервного розвитку на власних етнічних територіях.

М. Ю. Браїчевський не раз висловлював сумніви в існуванні якоїсь єдиної давньоруської мови, внаслідок поділу якої нібито і постали окремі східно-слов'янські народи. Сповідуваний ним принцип мовотворення шляхом асиміляції колоністами аборигенів не лишає місця в глотогенезі Східної Європи улюблениці радянської історіографії спільнослов'янській (давньоруській) мові, з частин якої нібито постали у пізньому середньовіччі споріднені українська, білоруська та російська мови.

Пам'ятаю, Михайло Юліанович негативно висловився на адресу нещодавно опублікованої тоді «Велесової книги». Він назвав її фальшивкою, яка чекає критичного аналізу фахівців. На моє запитання, чому б йому не проаналізувати цей текст, вчений відповів, що це повинні робити фахові палеографи, яких в Україні немає, хіба що С. О. Висоцький.

До речі, невдовзі я принагідно запитав у С. О. Висоцького про його ставлення до «Велесової книги» і чи не має він наміру висловитися щодо цього твору публічно. Вчений відповів, що вважає її підробкою, але часу на серйозний аналіз наразі не має, бо завершує монографію «Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності)». Сергій Олександрович був переконаний, що письмові джерела Південної Русі, зокрема й графіті Софії Київської, однозначно свідчать, що княжий Київ, Переяслав, Чернігів, Галич X—XIII ст. говорили давньоукраїнськими діалектами. У рік виходу його книги (1998) вченого не стало.

Подібних позицій щодо побутової мови мешканців Південної Русі дотримувався і Михайло Юліанович, судячи з його неодноразових висловлювань. Також він був твердим супротивником відмови від терміну «Київська Русь». Як відомо, останній не фігурує у літописах. Цей книжний термін (як і термін «Московська Русь») впроваджений у науковий обіг російським істориком XIX ст. С. Соловйовим. Принаймні з 1970-х рр. радянська історична цензура наполегливо боролася проти вживання зазначеного терміну як штучного, книжного, а не літописного, і настирливо нав'язувала назву «Давня або Древня Русь» попри те, що він такий же книжний і нелітописний, як і Київська Русь. При цьому претензій до штучного,

нелітописного терміну Московська Русь (введеного тим же С. Соловйовим) не висловлювали.

У цьому цензуруванні сталої наукової термінології М. Ю. Браїчевський вбачав чергову підступну спробу Москви загарбати киеворуську спадщину, заперечити право українців на історичний спадок княжого Києва як столиці держави Русь. «Якщо Україна відмовиться від Київської Русі, то нас і кури заGREBуть», — висловився Михайло Юліанович.

Історіографія сучасної путінської Росії на решті викорінила зі свого вжитку ненависний термін Київська Русь, що аж ніяк не заважає московським та петербурзьким історикам-медієвістам широко вживати такі ж книжні терміни Древня Русь та Московська Русь.

Михайло Юліанович критично висловлювався стосовно бюрократичного устрою Академії наук України. «Чиновників від науки у нас більше ніж справжніх вчених», — казав він. Попри свої численні наукові заслуги М. Ю. Браїчевський не дочекався належного визнання від академічного керівництва і пішов з життя в статусі доктора наук. Радянська командно-адміністративна система не простила йому ні наукового вільнодумства, ні політичного дисидентства.

Широта мислення, енциклопедична ерудованість, патріотична принциповість і мужня стійкість вивищували Михайла Юліановича над загалом українських істориків та археологів 1960—1980-х рр. З роками його постать набуває все більшого масштабу, а науковий спадок все ще потребує глибокого аналізу і осмислення.

- Браїчевський, М. Ю. 1993. *Конспект історії України*. Київ: Наукова думка.
- Браїчевський, М. Ю. 1998. До проблеми походження українського народу. *Хроніка-2000*, 27-28.
- Браїчевський, М. Ю. 2000. Етногенетичні проблеми походження українського народу. *На службі Клію*. Київ; Нью-Йорк; Львів, с. 137-155.
- Браїчевський, М. Ю. 1995. Про походження українського народу. *Матеріали до української етнології*, 1 (4), с. 72-82.
- Висоцький, С. О. 1998. *Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності)*. Київ.
- Грушевський, М. С. 1898. *Анти. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, XXI, І. Львів.
- Грушевський, М. 1904. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славянознавченню*, 1, с. 298-304.
- Грушевський, М. 1913. *Історія України-Руси*. Т. І. Львів.
- Залізняк, Л. 1994. *Нариси стародавньої історії України*. Київ: Абрис.
- Залізняк, Л. 1996. *Походження українського народу*. Київ: Бібліотека українця.

Залізник, Л. 1998. Де, як і коли виникла давньоруська народність. *Пам'ять століть*, 6, с. 2-15.
Залізник, Л. 1999. *Первісна історія України*. Київ.
Залізник, Л. 2002. М. Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів. *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: Фенікс, с. 67-82.

Залізник, Л. 2008. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. Київ: Темпора.
Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI-XIII вв.* Москва.
Седов, В. В. 1995. *Славяне в раннем средневековье*. Москва.
Этнокультурная карта Украинской ССР в 1 тыс. н. е. 1985. Київ.

Надійшла 19.09.2019

Л. Л. Залізник

*Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом каменного века
Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net*

МИХАИЛ ЮЛИАНОВИЧ БРАЙЧЕВСКИЙ КАК МОРАЛЬНЫЙ АВТОРИТЕТ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И АРХЕОЛОГИИ

В статье анализируются взгляды выдающегося украинского археолога и историка М. Ю. Брайчевского на сложные проблемы славяногенезиса и украиногенезиса. В изучении проблемы происхождения славян и украинского народа ученый опирался на собственную стройную, продуманную этно-генетическую модель. Она отвечает строгим требованиям современной этнологии. Исследователь работал над ней до конца своей жизни. М. Ю. Брайчевского был сторонником понимания археологических культур как следов древних этносов, а язык и культура являлись непосредственным отражением этноса.

По мнению ученого, проблема этногенезиса междисциплинарна. Она опирается на данные истории, археологии, языкознания, этнографии, антропологии. М. Ю. Брайчевский был сторонником происхождения украинцев от племен антов раннего средневековья. Он отрицал существование в прошлом единого древнерусского языка, в результате разделения которого якобы появились отдельные восточно-славянские народы.

По мнению М. Ю. Брайчевского, ключевой проблемой истории Восточной Европы есть историческое наследие Киевской Руси. С позиций современной европейской этнологии население Южной Руси X—XIII вв. во главе с княжескими Киевом, Переяславом, Галичем имели древнеукраинскую этно-языковую специфику, то есть фактически было украинцами на средневековом этапе развития. Киевская Русь никак не могла быть первым этапом российской государственности, так как возникла она задолго до рождения самих россиян, считал ученый. Киевская Русь была продуктом государственного строительства древнеукраинцев на средневековом этапе их развития.

Аналитическое мышление, энциклопедическая эрудированность, патриотическая принципиальность возвышали Михаила Юлиановича над украинскими историками и археологами 1960—1980-х гг.

К л ю ч е в ы е с л о в а: М. Ю. Брайчевский, славяногенезис, украиногенезис, Киевская Русь.

Leonid L. Zalizniak

*D.Sc., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net*

MYKHAILO YULIANOVYCH BRAICHEVSKYI, AS MORAL AUTHORITY OF UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE AND ARCHAEOLOGY

The views of the prominent Ukrainian archaeologist and historian of M. Yu. Braichevskiy on the complicated problems of the Slavs genesis and Ukrainian genesis are analyzed in the article. In the study of problem on the Slavs and Ukrainian people origin the scientist based on the own well-composed, carefully considered ethnogenesis model. It answers the strict requirements of modern ethnology. A researcher worked on it to the end of his life. He was the supporter of understanding archaeological cultures as tracks of ancient ethnos, and a language and culture are by itself the direct reflection of the ethnos.

In the scientist's opinion the problem of ethnogenesis is interdisciplinary. It is based on the history, archaeology, linguistics, ethnography, anthropology data. M. Yu. Braichevskiy was the follower of the Ukrainians origin from the Antes of early Middle Ages. He denied the existence of the common Old Rus language in the past, as a result of division of which the Eastern-Slavs people appeared allegedly.

According to M. Yu. Braichevskiy, the historical heritage of Kievan Rus is a key problem in the history of Eastern Europe. From the viewpoint of modern European ethnology, the inhabitants of the Southern Rus in X—XIII centuries that were governed by the principalities of Kyiv, Pereiaslavl, Halych had an ancient-Ukrainian ethnic-linguistic specificity, that is, they were Ukrainians at the medieval stage of development. Kievan Rus could not be the first stage of Russian statehood, since it arose long before the birth of the Russians themselves, the scientist believed. Kievan Rus was a product of the efforts of Old Ukrainians at the medieval stage of their development.

Analytical thinking, encyclopedic erudition, patriotic adherence elevated M. Yu. Braichevskiy above the Ukrainian historians and archaeologists of 1960-80-ies.

Key words: M. Yu. Braichevskiy, Slavs genesis, Ukrainian genesis, Kyivan Rus.

References

- Braichevskiy, M. Yu. 1993. *Konspekt istorii Ukrainy*. K.: Naukova dumka, 207 s.
- Braichevskiy, M. Yu. 1998. Do problem pokhodzhennia ukrainskoho narodu. *Khronika-2000*, Vyp. 27-28.
- Braichevskiy, M. Yu. Etnohenetychni problemy ukrainskoho narodu. *Na sluzhbi Klio*. Kyiv; New-York; Lviv, pp. 137-155.
- Braichevskiy, M. Yu. 1995. Pro pokhodzhennia ukrainskoho narodu. *Materialy do ukrainskoi etimologii*. Vyp. I (4), pp.72-82.
- Etnokulturnaya karta Ukrainy SSR v I tis. n.e.* 1985. Kyiv.
- Hrushevskiy, M. S. 1998. *Anty. Zapysky NTSh*. T. XXI, kn. I, Lviv.
- Hrushevskiy, M. S. 1904. Zvychajna schema "ruskoi" istorii i sprava ratsionalnogo ustroiu istorii skhidnykh slovian. *Stati po slavianovedeniyu*. Vyp. 1, pp. 294-304.
- Hrushevskiy, M. S. 1913. *Istoria Ukrainy-Rusy*. T.1, Lviv.
- Sedov, V. 1982. *Vostochnie slavyane v VI-XIII vv.* Moskva.
- Sedov, V. 1995. *Slavyane v rannem srednevekove*. Moskva.
- Vysotskiy, S. O. 1998. *Kyivska pysemna shkola X-XII st. (do istorii ukrainskoi pysemnosti)*. Kyiv.
- Zalizniak, L. 1994. *Narysi starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Abris.
- Zalizniak, L. 1996. *Pokhodzhennia ukrainskoho narodu*. Kyiv: Bibl. Ukrainsa.
- Zalizniak, L. 1998. De, yak i koly vynykla davnoruska narodnist. *Pamiat stolit*, no. 6, pp. 2-15.
- Zalizniak, L. 1999. *Pervisna istoria Ukrainy*. Kyiv.
- Zalizniak, L. 2002. M. Yu. Braichevskiy I pohodzhennia slovianskykh narodiv. *Mykhailo Braichevskiy. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: Feniks, pp. 67-82.
- Zalizniak, L. 2008. *Pokhodzhennia ukrainsiv: mizh naukoju ta ideolohieju*. Kyiv: Tempora.